

DŽEVAD KARAHASAN

Principi mehaničke metafizike

Majka je, dok sam bio mali, često odlazila u bolnicu i ostavljala me na brizi neše susjede Marice za koju u ovom vremenu moram naglasiti da je katolkinja i Hrvatica. Marica je svaki put iz naše kuće donosila posuđe u kojem će kuhati za mene i doslovno svaki dan mi objašnjavala da ne mogu jesti s njezinom djecom jer oni jedu svinjsko meso.

“To je za vas grijeh i ako ti ja to dam u svojoj kući grijeh će ići na moju dušu”, govorila mi je. Vjerujem da sam od majke dobio informaciju da ne trebam jesti svinjsko meso, ali sigurno znam da upravo Marici dugujem usvajanje te informacije osjećanjem, doživljajem, nečim što je dublje, snažnije od racionalnog znanja.

Otac je bio komunist pa smo vjerske praznike slavili gotovo tajno – slavili praveći se da ne slavimo. To se slavlje svodilo na dva sasvim prepoznatljiva momenta: pravljenje kolača i posjetu obiteljskog prijatelja, gvardijana duvanjskog samostana, fra Kleme. Ako je majka napravila gomilu kolača i fra Klemo nam došao u posjetu – Bajram je; ako je samo jedno od to dvoje, može biti neka svečana prigoda ali sigurno nije Bajram. Znak za prepoznavanje praznika koji se slavi i ako to nije poželjno bio je spoj kolača i fra Klemine posjete. Fra Klemo i ostali prijatelji katolici koji su nas posjećivali za Bajram pravili su se da su naprosto onako u posjeti, otac se isto tako pravio da su prijatelji slučajno došli u posjetu, a majka se nije pravila nego je iznosila kolače. Ja se isto nisam pravio nego sam se veselio svim tim posjetama – svaka nova posjeta značila je nove kolače i za mene. Za katoličke praznike bilo je slično: posjećivali smo prijatelje, otac se pravio da je onako u posjeti, majka je otvoreno čestitala a ja otvoreno jeo čime su nas častili.

Kad sam malo odrastao, saznao sam za još jedan znak za prepoznavanje vjerskih praznika. Svaki put su se za praznik, u gostionici "Kologaj" ili u "Ugostiteljskom objektu restaurant Bosna s prenoćištem" koji smo mi ponosno nazivali hotelom, potukli musliman i katolik koji su za sebe mislili da se dobro tuku. Njih dvojica su se tukli, ostali gosti su navijali za jednoga ili drugog i na kraju slavili pobjedu jednoga od njih. I tako je bilo za svaki vjerski praznik, naš ili njihov. Neka se zna ko do idućeg praznika ima najjačeg čovjeka. Pred moj odlazak u Sarajevo jugoslavenska se politika bila liberalizirala a standard popravio dovoljno da se vjerske zajednice odvaže na velike građevinske zahvate na vjerskim objektima. Pamtim da nije bilo muslimanske kuće koja nije pomogla prehranu radnika koji su radili na crkvi sv. Ante koja će se kasnije preimenovati u crkvu Nikole Tavelića; i pamtim da su doslovno sve katoličke kuće pomogle prehranu radnika koji su radili na duvanjskoj džamiji.

Jedno od prvih iskustava o svakodnevnom životu u Sarajevu bilo mi je upoznavanje sa takozvanim sarajevskim krugom. Kad se sanja nešto loše treba dati prilog u vjersku ustanovu da se san ne bi ostvario. U Sarajevu se davanje tog priloga sastoji iz ispisivanja "sarajevskog kruga", to jest iz posjeta i davanja priloga na četiri "sveta mjesta". To su crkva sv. Ante na Bistriku (katolička). Turbe sedam braće (turbe je mauzolej; spomenuto turbe je muslimansko pučko svetište), mala pravoslavna crkva na Baščaršiji i Židovska općina. Sarajevski krug opisuje svaka sujevjerna osoba koja loše sanja, a često i oni koji nisu sujevjerni i koji imaju dobre snove, naprosto zato što je sarajevski krug nezaobilazni dio kulture svakodnevnog življenja u tom gradu.

U Sarajevu sam proveo 22 godine i relativno dobro upoznao ne samo svakodnevni život nego i ono što bih volio nazvati "lokalnom mitologijom", dakle sklop uvjerenja koja se ne provjeravaju ali ih svi oni koje se osjećaju istinskim žiteljima grada čvrsto zastupaju. Važna mjesta u toj "lokalnoj mitologiji" bila su: mala pravoslavna crkva na Baščaršiji ima jedan od najbogatijih muzeja pravoslavne umjetnosti na svijetu; Begova džamija ima jednu od najbogatijih zbirki tepiha na svijetu; crkva sv. Ante na Bistriku je ovako velika i lijepa zato što su naši franjevci znali izaći na kraj s austro-ugarskim vlastima kojima franjevci nisu bili osobito dragi. Za svaku od tih mjesta vezan je, naravno, niz legendarnih ili istinitih anegdota koje čine svaku "lokalnu mitologiju" svakoga grada za koji su njegovi žitelji stvarno vezani. Danas je važno napomenuti da su povijesti iz lokalne mitologije jednako pripovjedali i da su ponos svojim "svetim mjestima" jednako dijelili ljudi iz svih konfesija. Fantastičnom zbirkom pravoslavne crkve ponosili su se muslimani, katolici i Židovi koliko i pravoslavci, kao što je crkva sv. Ante bila naprosto naša.

Gotovo sve Bajrame koje sam slavio u Sarajevu proslavio sam sa Milom Babićem i Ivanom Bubalom, profesorima sa Franjevačke teologije u Sarajevu, a s profesorom Islamskog teološkog fakulteta Enesom Karićem upoznala me je zajednička prijateljica Rada Iveković, Zagrepčanka za koju bih rekao da je po vjeroispovijesti pisac i intelektualac. Neke druge profesore Islamskog teološkog fakulteta upoznao sam na Franjevačkoj teologiji, prigodom katoličkih vjerskih praznika.

Tako je bilo do nedavno, do devedesetih godina. Tada su u Beogradu otkrili da su Srbi ugroženi svugdje na svijetu a pogotovo u Bosni pa su se pojavila "intelektualna poslanstva" koja su htjela "sačuvati ugroženo srpstvo" odvajajući pravoslavni segment od ostalih segmenta svakodnevnog života. Bez osobitog uspjeha, istinu govoreći, jer su "lokalne mitologije", usvojene tokom stoljeća zajedničkog života, bile naprosto jače od novih ideologija. I zato su se novi ideolozi odlučili za produženje politike drugim sredstvima: počeli su vojni napad na Bosnu koje je početkom aprila 1992. vodila Jugoslavenska narodna armija koja se samoukinula da bi postala Vojska Jugoslavije, Vojska srpska ili kako se već sada zove.

Godinu dana rata u Sarajevu proveo sam u zgradi u kojoj su stanovali: 11 Bošnjaka (muslimanska vjeroispovijest), 7 Srba (pravoslavna vjeroispovijest), 5 Hrvata (katolička vjeroispovijest) i dvoje ljudi rođenih u takozvanim mješanim brakovima tako da bi doista teško bilo definirati njihovu vjeroispovijest u "čistim kategorijama". Godinu dana smo zajedno bježali u podrum, godinu dana smo dijelili vodu i hranu, poklanjali jedni drugima ili krali jedni od drugih, godinu dana se svađali oko reda kad smo hvatali kišnicu na ispustima oluka. I godinu dana uvjeravali jedni druge da ćemo sigurno pobijediti jer nas je previše da bi nas bez traga nestalo.

Nakon godinu dana takvog života otišao sam iz Sarajeva i iz Bosne jer sam se osjetio beskorisnim. Studenti koji su bili završna godina diplomirali su, a ostalim studentima nisam mogao organizirati nastavu; bolnica u kojoj sam pomagao organizirala se toliko da je svaki moj pokušaj da pomognem bio besmislen; tako sam postao samo jedna glad više, jedan strah više i jedan potrošač vode više u gradu u kojem je gladi i straha previše a vode premalo. Tako sam otišao, najprije u Austriju, onda u Njemačku, a onda dalje u sretni, slobodni svijet Zapadne Evrope.

Došao sam u sretni slobodni svijet i počeo se zbunjivati, da bih sada, nakon godinu dana boravka u tom svijetu najozbiljnije pitao sebe i druge jesam li ja zaista postojao, jesam li stvarno doživio ono čega se sjećam, jesam li opaki lažov i mistifikator koji falsificira svojih četrdeset godina života ili jadni bolesnik koji vjeruje da pamti ono čega naravno nije bilo jer ga ne može biti. Saznao sam da mi u Bosni nismo žrtve poludjelog šovinizma koji je znao upotrijebiti ogromnu obezglavlenu vojsku u trenutku njene potrage za državom i vođom spremnim da je

zaposli, nego žrtve svoje prirode Saznao sam da Bosna u kakvoj sam doživio, optimistički govoreći, srednje godine ne postoji i nije postojala. Saznao sam mnogo toga što me je zbunjivalo i navodilo na bolna pitanja o sebi. Jer te sam nove i zbunjujuće stvari saznavao od ljudi koji za sebe s pravom misle da nešto znače u suvremenom evropskom mišljenju, a ako dolazite s Balkana, pa još iz sirote Bosne, stalo vam je do evropskog mišljenja i pogotovo do one njegove linije koja artikulira takozvanu modernu Evropu. Refleksije o mojoj sudbini (jer ipak se radi i o mojoj sudbini, ja nisam ideolog i ne mogu se uzdići iznad pojedinačke sudbine, pogotovo ako je ona moja), koje su me tako bolno zbunile, jesu bez sumnje važan doprinos modernom evropskom mišljenju, važan ne samo zbog utjecaja koji taj tip mišljenja ima u takozvanoj javnosti nego i zbog uloge koju takvo mišljenje ima u evropskoj tradiciji, a pogotovo zbog sposobnosti tog mišljenja da jasno i jednostavno artikulira neke pojmove, predodžbe i slike i ponudi ih kao svijest o sebi jednog vremena ili jedne kulture. Zato osjećam potrebu i obavezu da uz prisustvo svjedoka malo razmišljam o nekim karakterističnim iskazama u kojima se taj tip mišljenja gotovo paradigmatično manifestira; ne dakle samo zato što su ti izkazi o mome osobnom iskustvu izravno suprotni mojim (za takvo razmišljanje bih se zadovoljio užim krugom svjedoka i bio im zahvalan za svaku reakciju), nego prije svega zato što autore tih iskaza smatram značajnim osobama i tip mišljenja koji se manifestira u njihovim iskazama smatram veoma značajnim u onome što sebe naziva modernim evropskim mišljenjem.

Poznati njemački pjesnik Hans Magnus Enzensberger smatra, naprimjer, da je to što se događa u Jugoslaviji građanski rat među divljim plemenima. Enzensberger baštini, bez svoje zasluge, jednu veličasnu kulturu i baštini, bez svoje krivice, nacionalnosocijalistički barbarizam. Kao što je poznato, baštinik nasleđuje i stvarna dobra i dugove. Enzensberger, dakle, da bi s punim legalitetom naslijedio Hoffmanna i Kleista, Goethea i Schillera, mora u okviru nasljedstva prihvatiti i Himmlera. Kad kažem nasljedstvo, mislim poznavanje, razumijevanje, usvajanje, mislim dakle u svim mogućim smislovima kulturna tradicija. A Enzensberger je ozbiljan pjesnik i ozbiljan intelektualac, on nasljeđuje jedino legalno.

Kako je, s obzirom na sve to, moguće da ne prepozna ono što se u Jugoslaviji događa od 1988, dakle od vremena kad vlast koja je još uvijek aktualna u Srbiji jasno formulira svoje osnovne stavove? Osnovni fond informacija, makar novinski izvještaji, bili su dovoljni čovjeku od znanja da sve prepozna i razumije. Prafrizirajući jedan Enzensbergerov stih mogu savršeno opisati i definirati ono što se na Balkanu događa od 1988. Tada je, naime počelo vrijeme u kojem svi govore kurzivnom ćirilicom. Da, upravo tako: kurzivna ćirilica je u Srbiji od 1988 ono što je u Reichu bila gotica u vrijeme koje Enzensberger opisuje kao vrijeme u

kojem se govorilo goticom. Davno je, doduše, Enzensberger napisao tu pjesmu, jako davno, ali ipak – kako je moguće da u stvarnosti ne prepozna svoje vlastite stihove. Ili se upravo o stvarnosti i radi? Da li je ono u čemu sam ja straćio svoje mnoge godine stvarnost za njemačkog pjesnika?

Vrijeme u kojem svi govore kurzivnom ćirilicom počelo je onda kad je objavljen program koji se u osnovi svodi na tri stava (moglo ih se čuti u bilo kojem javnom istupu bilo kojeg aktualnog političara iz Srbije): 1. Svi Srbi moraju živjeti u jednoj državi; 2. Srbija je ondje gdje ima Srba; 3. Srbija ima pravo svim sredstvima, pa i vojnom silom, braniti interese Srba tamo gdje su oni ugroženi, a vlada Srbije će odrediti gdje se to događa. Ovaj program, odnosno pravo na ovaj i ovakav politički program, utemeljeno je na stavu da su Srbi nebeski narod, stavu koji nije formulirala vlada ali je svakodnevno prisutan u svim sredstvima javnog informiranja, svakodnevno se čuje na masovnim skupovima gdje ga izgovaraju i najviši predstavnici službene vlasti.

Poznato odnekud? Nebo je, zar ne, visoko, pa bi nebeski narod bar tehnički mogao imati nešto s višom rasom. Da bi stekao pravo na čitanje Meister Eckharta, Enzensberger je sigurno pročitao gotovo identički program države u kojoj se nekad davno govorilo goticom. A ipak vjeruje da Srbija, vođena od vlade koja je objavila ovaj program, vodi isključivo građanske ratove? Vjeruje da bi vojni sukobi u Čehoslovačkoj trideset i neke, kad su ljudi što govore goticom branili interese svojih sunarodnika, bili građanski rat, jedan od građanskih ratova kojima su stanovnici Čehoslovačke neobično skloni?

O onome što se događa u Bosni mislim prije svega na neke karakteristične sudbine jer sam u čitavu tu tragediju i doživio kroz nekoliko karakterističnih sudbina. Recimo kroz sudbinu dvoje staraca iz susjedne zgrade kojima je granata u julu 1992 raznijela sina Jasmina u našem dvorištu a kćer im je od početka rata zatočena u jednome od srpskih koncentracionih logora za prisilnu oplodnju žena. Sudbina male Amine kojoj su pred očima poginula oba roditelja a ona ranjena u koljeno. Sudbina prekrasnog mladića Samira koji je u gradu s majkom, a njegov otac ih oboje gađa s brda. Od velikana koje baštini Hans Magnus Enzensberger, od Lessinga između ostalih, naučio sam da pojedinačni ljudi imaju sudbine a veliki kolektivi historiju i da se književnost bavi sudbinama. Ja to znam jer sam naučio od njemačkih klasika. Kako je moguće da je njemački pjesnik Enzensberger, koji je njemačku klasiku usvojio zajedno s mirisima iz obiteljskog doma, usvojio onako kako se usvaja povezanost mraka i spavanja, kako je moguće da bilo koji i bilo kakav pjesnik ne zna da je za pisca čovjekova sudbina najistinskiji interes (pa bio je suvremenik, možda čak poznavao Bölla!)? Zna to pjesnik Enzensberger, zna barem onako kako zna drugi zakon termodinamike.

A da bi se znalo iznutra, da bi se znalo na način na koji pisci znaju (onako kako je Böll znao) trebalo bi u vezi s konkretnim ratom osjećati vezu rata i pojedinačne sudbine. Ali da bi se osjećalo treba osjećati da je "to tamo" stvarno i da se događa ljudima jer jedino stvarni ljudi mogu imati sudbine, a to onda znači da nisu "tamo" plemena nego Amina, Jasmin, Samir, a to onda znači da se sve ipak događa nama a ne nekome u nekom egzotičnom "tamo" koje per definitionem nije stvarno ...

Vjerujem da se o tome radi. Enzensberger nesumnjivo jeste pjesnik, a jako mi je stalo vjerovati da jeste i nesumnjivo dobronamjeran čovjek. On nesumnjivo bi razmišljao o svemu što se zbiva na Balkanu kroz kurzivnu ćirilicu, pseudo-mitsku sliku nebeskog naroda i kroz sudbinu Jasminovih roditelja, kad bi mogao osjetiti da se sve to zbiva u stvarnosti. Ali mi u svijetu vidimo, prepoznajemo i razumijemo ono što nam naša kultura i način mišljenja koji smo usvojili (koji nas je usvojio) pokazuju, što nam dopušta da vidimo. Jedan tip mišljenja, koji je u Evropi bio dominantan u drugoj polovini prošlog stoljeća, ne dozvoljava da se "tamo" prepozna bilo šta jer je sve izvan zapadne Evrope egzotika. Zapadna Evropa je stvarnost, sve ostalo je egzotika, a u egzotičnom "tamo" nema sudbina, nema osoba, nema stvarnosti.

Isti tip mišljenja, ali u njegovoj karikaturalno pojednostavljenoj verziji, manifestira istaknuti političar, publicist i, bojati se, službeni ekspert za Balkan, Peter Glotz. Misao i djelo ovog znamenitog čovjeka nesumnjivo zaluzuje pažnju jer se mehanizam jednog tipa mišljenja, "tehnologija" jednog tipa mentalnog rada, na njegovom primjeru mogu veoma dobro razumjeti upravo zato što se, zbog karikaturalne redukcije na elementarno, taj mehanizam pokazuje veoma jasno (osnovne osobine i odnosi na kartikaturi se vide mnogo jasnije nego na stvarnom prototipu). Nekoliko nasumce izabranih primjera moglo bi biti dovoljno da se ilustrira tip mišljenja kojim se ovdje bavim i koji se nudi kao i dalje presudan u onome što bi se moglo zvati evropskim mišljenjem.

Tekst "Wer kämpfen will, soll vortreten" (Die Zeit Nr. 3, 15. Januar 1993) prava je riznica iskaza koji u krajnjoj ogoljenosti pokazuju mehanizme i osobine ovog tipa mišljenja. Na samom početku teksta autor Glotz ironizira (zapravo ismijava) odluku njemačkog ministra pošte da istupi iz vlade zbog njezine pasivnosti prema "jugoistočnoj Evropi". Svoje ironiziranje gospodin Glotz zasniva na nekoliko činjenica: 1. ministar koji je istupio iz vlade je tehokrat; 2. po obrazovanju je sinolog; 3. nije stručnjak za Jugoistočnu Evropu. Čovjek je dakle smiješan ako je osjetio ljudsku odgovornost zbog tragedije kojoj makar i posredno prisustvuje i sućut za ljude pogođene tom tragedijom, iako nije stručnjak za oblast u kojoj se tragedija zbiva. Kao sinolog, čovjek ima pravo osjećati sućut za Kineze i osjećati ljudsku odgovornost (u kantovskom smislu) za ono što se zbiva u Kini; sućut za Bosance mora prepustiti balkanolozima budući da nemamo bosnologe.

Priznajem, grešan, da sam u prvi mah ostao nijem pred monstruozičnošću ove logike, da sam poželio bježati iz sretnog i slobodnog svijeta u kojem se ovako misli, da sam bolno uzdahnuo za svojim primitivnim svijetom u kojem smo žalili tuđe nesreće krajnje nestručno ali od srca. Istovremeno sam, tako preplavljen strahom, nastojao odgonetnuti otkud mi je sve ovo poznato, zašto mi se čini da prepoznajem to što sam pročitao i što me tako duboko užasava. I na kraju se sjetio da mi se čini poznatim zato što sam prepoznao matricu mišljenja, zato što sam, učeći naučni socijalizam i druge blagodati naprednog čovječanstva relativno dobro upoznao tip mišljenja kojemu pripada i ovaj iskaz gospodina Glotza. To je karikaturalna varijanta racionalizma koja se naziva znanstvenim optimizmom, scijentizmom, pseudo-religioznom odnosom prema egzaktnim znanostima. To je ono mišljenje koje je znanstveno dokazalo da je pobjeda socializma nužna. Ono mišljenje koje je ustanovilo znanstvenu estetiku i vrijednost muzike mjerilo intenzitetom lučenja žlijezda dok se muzičko djelo sluša. Ono mišljenje koje je znanstvenom raspravom utvrdilo da su južnoamerički Indios ljudi i da im se može darovati sakrament krštenja (što će se nešto kasnije utvrditi i za Crnce). To je ono mišljenje koje je diviniziralo, obogotvorilo objektivno, pozitivno, mjerljivo i prenosivo (dakle mehaničko) Znanje. Ono mišljenje koje je ukinilo Boga, ali nije uspjelo amputirati religijski doživljaj pa na Božje mjesto postavilo Znanje.

Međutim, sudbina sljedbenika je da budu parodija onih koje slijede. Kako izgleda sveto Znanje o Balkanu u slučaju eksperta za Balkan Petera Glotza? Pozivajući se na Rankea, gospodin Glotz tvrdi da su Hrvati, Srbi i Dalmatinci jedan jedini narod, te da Slovenci, Hrvati i Srbi govore jedan te isti jezik. Nisam lingvist i ne mogu s g. Glotzem raspravljati uz pomoć Znanja, mogu jedino govoriti o onome što sam iskusio i što osjećam. A iskusio sam i osjećam, naprimjer, to da Slovenci dosta dugo govore svojim vlastitim jezikom koji nije jednak niti jednome drugom jeziku na svijetu i da bi ga rado zadržali još neko vrijeme ako im to gospodin Glotz dozvoli. O ostalim narodima koji govore jedan isti jezik mogli bi više od mene reći lingvisti.

Na jednome drugom mjestu u istom tekstu Peter Glotz me je najprije zbunio a onda duboko rastužio. Pozivajući se na skupštinskoga poslanika (Reichstagsabgeordnete) Hermana Wendela Peter Glotz tvrdi da su Jugoslaveni jedan narod. Zbunio me je jer na tu temu ne znam govoriti, toliko ne znam da naprosto nemam stava. Znam da su veze među zajednicama na tom prostoru dosta jake i brojne. Znam da mi se u složenim strukturama naglašavanje razlika među dijelovima čini opasnim koliko i naglašavanje jedinstva strukture (to znam iz književnosti). Znam da je manijakalno favoriziranje jedinstva razorilo Prvu Jugoslaviju i prouzrokovalo rat među njezinim zajednicama tokom Drugoga svjetskog rata. Znam da

mi se manijakalno insistiranje na razlikama kojemu sam svjedok također čini opasnim jer provincijalizira, zatvara, iscrpljuje djelatne energije zajednice u poštivanju i čuvanju razlika u odnosu na susjeda. Sve to znam i tako mislim, ali zaista ne znam gdje je granica do koje su dvije zajednice jedan narod i od koje postaju dva različita naroda.

Na ovu temu mogu reći samo nekoliko iskustava i nekoliko činjenica koje nedvojbeno znam. Znam, naprimjer, da je moj otac bio komunist koji se za Drugu Jugoslaviju borio strasno i sasvim konkretno. Znam da se od 1945 u popisima stanovništva izjašnjavao kao nacionalno neopredijeljen (dakle nepostojeći). Tako se izjašnjavao zato što su mu se nudile tri mogućnosti od kojih on niti jednu nije osjećao kao svoju; mogao je biti nacionalno opredijeljen kao Srbin, kao Hrvat i kao Jugoslaven, a on je uporno i tvrdoglavo osjećao da je nešto četvrto. Moj otac se borio za Jugoslaviju i nije mogao biti anti-Jugoslaven. Takvih kao on bilo je u Jugoslaviji dva miliona. Oni su se nacionalno osjećali Bošnjacima. Moj otac je rođen 1917, dvije godine prije Prve Jugoslavije. Bio je uvjereni Jugoslaven i do duboke starosti morao se pisati kao nacionalno neopredijeljen, dakle nacionalno nepostojeći.

Neporecivo znam još jednu činjenicu. Znam da je tokom ovoga rata ubijeno 200.000 onih koji se nisu uspjeli nacionalno ne osjećati Bošnjacima. Ubijeni su samo zato što nisu uspjeli nacionalno se osjetiti drugačije.

Neporecivo znam još jednu činjenicu. Znam da je u Drugome svetskom ratu, a onda u ovome aktualnom, izginulo veoma mnogo ljudi koji se osjećaju Srbima, Hrvatima, Bošnjacima, Crnogorcima, Slovencima. Oni su izginuli uglavnom zato što su se osjećali tako i što se nisu osjećali samo Jugoslavenima. Znam i to da se na tom prostoru 11,000.000 ljudi osjeća Srbima, 5,000.000 ljudi Hrvatima, 2,000.000 ljudi Bošnjacima, 500.000 ljudi Crnogorcima ... Mnoge stotine hiljada njih su pobijene ili unesrećene, a sve bi se to možda izbjeglo da su se svi oni osjećali samo Jugoslovenima. Kad sam to shvatio duboko sam se rastužio. »Bože«, pomislio sam, »koliko bi se nesreće izbjeglo da ljudi više čitaju Petera Glotza i Die Zeit kojima je sve tako jasno jer je sve tako jednostavno!«

Ponavljam da zaista ne spadam u ljude koji glorificiraju razlike i spremni su naglašavati ih na račun sličnosti. Ponavljam da ne znam pouzdano šta je narod, koja je razlika između naroda i nacije i gdje je granica od koje jedna kulturna zajednica postaje narod. Ponavljam da me nikad nije krasilo jako osjećanje pripadnosti bilo kojoj zajednici i da sam osoba s veoma slabim političkim uvjerenjima. Ali me ipak vrijeđa agresivna samouvjerenost s kojom Peter Glotz objasni sve nedoumnice i riješi sve probleme.

Istovremeno mi imponira i doslovno me impresionira mirno dostojanstvo s kojim Peter Glotz odbija svaki mogući utjecaj na svoje mišljenje. On ne dozvoljava Balkancima da utječu na njegovo mišljenje o njima i mirno im

objasni da su oni svi jedno. On ne dozvoljava činjenicama da utječu na njegovo mišljenje, on odbija barem pogledati na geografsku kartu tako da u tekstu o kojem sve vrijeme govorimo utvrdi da Knin ima 800.000 stanovnika. To je za balkanske prilike velegrad. U skladu s odlukom Petera Glotza Knin je treći po veličini grad na Balkanu. Eh, ti eksperti.

A sve je počelo bezazleno, gotovo lirski. Mislim, moja potreba da upoznam misao i djelo Petera Glotza. Gledao sam 10. 02. 1994 emisiju »Live« ZDF, talkshow o Bosni 10 dana pred istek NATO ultimatumu opsedateljima Sarajeva. U emisiji je naravno sudjelovao gospodin Peter Glotz i u jednom trenutku izjavio (citiram prema snimku emisije na traci): »I tu ja dovodim u pitanje idilu zajedničke bosanske države« (Und da stelle ich in Frage die Idylle des gemeinsamen bosnischen Staates).

Pažnju mi je vezala riječ »idila«. U jedno davno napisanom eseju pokušao sam kitsch objasniti kao znakovnu ili kao mentalnu strukturu u kojoj se stvarnost predstavlja (doživljava) ili samo kao horor ili samo kao idila. u predodžbi i doživljaj kitsch-senzibiliteta svijet je ili poput filmova Arnolda Schwarzenegera u kojima sve pršti od nasilja i strave »u čistom stanju« ili poput priče o sretnoj ljubavi pastira i pastirice. Kitsch-senzibilitet nije sposoban razumjeti i, prema tome, nije sposoban artikulirati složenu višeglasnu strukturu koja postoji između ostaloga, upravo na napetosti što se javlja među različitim glasovima koji tu strukturu konstituiraju. Naprimjer ozbiljnu dramu u kojoj se različitim karakterima artikuliraju različite perspektive, odnosi, mogućnosti gledanja i sudjelovanja u jednoj cjelini i u odnosima na jednu radnju. Ili kulturni ambijent, ambijent svakodnevnog života u Bosni, ambijent koji konstituiraju četiri »glasa«, četiri mogućnosti sudjelovanja u jednome. Drama postoji upravo na napetosti koja se neminovno javlja u susretu različitih pogleda na jedno; ako se ne sačuvaju razlike među tim pogledima, gube se likovi, gubi se avtonomija i relativna dovršenost njihovih karaktera, gubi se napetost. Gubi se dakle drama, a umjesto nje se dobije kitsch-struktura u kojoj su svi isti i sve je jedno. Sve je čisto nasilje ili je sve sama dobrotā, svi su više ili manje uspješni nasilnici ili su svi pastiri puni ljubavi i dobrote, podijeljeni jedino spolom. Zato kitsch-senzibilitet ne može proizvesti ozbiljnu dramu – u njegovu je doživljaju sve jedno i svi su jednaki, doslovno, na razini primarnih osobina jednaki, mehanički sliveni u jedno, tako da u tom ambijentu ne može biti različitih glasova, gledanja, napetosti i sukoba koji dovode do jedinstva višeg reda.

Zato kitsch-senzibilitet ne može razumjeti Bosna. Katolici i hebreji, muslimani i pravoslavci, sa svim međusobnim razlikama, sa vlastitim identitetama, a ipak zajedno. to ne može biti idila jer svi imaju svoj identitet sa svim onim što identitet podrazumijeva. To znači da se tu svi strastno i divlje ubijaju, kao u svakom horror-ambijentu. Kako objasniti

da upravo to što svaka kulturna zajednica u Bosni čuva vlastiti identitet, upravo to što se u jednome susreću četiri glasa sa svim međusobnim razlikama, proizvodi napetost na kojoj se može utemeljiti cjelina u kojoj dijelovi nisu mehanički sliveni ali jesu povezani produktivnim dijalogom. Kako uvjeriti nekoga da Bach jeste komponirao muziku iako se uz to što je on komponirao ne može ni marširati ni zavoditi pastirice? Ne trudite se, ne možete u to uvjeriti nekoga s kitsch-senzibilitetom. I hvala Bogu da je tako.

Bosanska idila koju je Peter Glotz doveo u pitanje vezala mi je pažnju za govornika i sentimentalno me podsjetila na moje rane radove o kitschu. Zainteresirao me je i razveselio čovjek koji je s Bosnom povezo idilu. U svim mnogim mojim godinama nije mi takvo šta palo na um, a koliko mi je poznato i nikome drugom. Oduvijek je za svakoga Bosna prostor napetosti, prostor u kojem četiri kulturne zajednice svojim identitetama, svojim razlikama, sobom, grade jednu širu zajednicu, ispunjenu napetostima, u sebi polemičnu, ali ispunjenu i dijalogom, razumijevanjem. Sve u svemu zajednicu, jedno simfonijsko jedinstvo koje jeste cjelovito, ako nije mehanička cjelina. Zajednicu koja upravo takva, manje ili više sretno (uglavnom manje, ali to je tema za neki drugi razgovor) postoji već od početka šestnaestog stoljeća, od dolaska Židova protjeranih (1492 godine) iz Španjolske. Nikad kao idila, veoma rijetko i relativno kratko (u Drugom svjetskom ratu ili u ovom aktualnom, naprimjer) kao horror. Dakle veoma rijetko razumljiva Peteru Glotzu. Jeste, pakleno je ovo što se danas zbiva u Bosni, ali to ne dokazuje da Bosna nije moguća, to samo dokazuje da su fine, složene strukture, jako slabe pred mehaničkom silom; čekićem možete razbiti mozaik – mozaikom ne možete čekić, to je sve što se dokazuje aktualnim zbivanjima u Bosni. Kako uvjeriti Petera Glotza da pet stoljeća traje duže od tri godine i da se zakoni izvode na osnovu onoga što traje stoljećima?

Nešto kasnije, u istoj emisiji, rekao je gospodin Glotz: »A sada citiram FAZ od danas. Tu piše Ivo Andrić, nobelovac, godine 1920, dakle potpuno neovisno o našoj današnjoj diskusiji, o tome kakvi su satni ritmovi pravoslavaca, katolika, muslimana, hebreja – kako se crkve tamo oglašavaju...« (Und jetzt zitiere ich die FAZ von heute. Da schreibt Ivo Andrić, der Nobelpreisträger, im Jahre 1920, also völlig unbeeinflusst von unseren heutigen Debatten, darüber, wie also die Stundenrhythmen der Orthodoxen, der Katholiken, der Muslime, der Juden – wie der Kirchen dort läuten ...). Iz tematskog opisa i godine koju govornik spominje uspijevam odgonetnuti o čemu se radi i poimam da je od stavova sadržanih u iskazu gospodina Glotza jedan sigurno tačan, jedan možda tačan i svi ostali netačni. Tačno je, naime, da je Ivo Andrić nobelovac, možda je tačno da je gospodin Glotz 10. 02. 1994 čitao FAZ, a sve ostalo je zbrka za kakvu je sposoban jedino balkanski ekspert poput

Petera Glotza – poluinformiran o ponečemu, samouvjieran i agresivno spreman objasniti ono o čemu je nešto naučio, o čemu se radi?

Tekst koji se sluti iz opisa gospodina Glotza mogla bi biti Andrićeva pripovijetka »Pismo iz 1920 godine«; u toj se pripovijeci, naime, govori o »satnim ritmovima« bosanskih vjerskih zajednica a u naslovu se spominje i godina koja je toliko oduševila gospodina Glotza. Pripovijetka nije napisana 1920 nego kratko nakon Drugog svjetskog rata (ako se dobro sjećam, 1947). To je početak Druge Jugoslavije, vrijeme u kojem politika (a bogme i zdrav razum) traže ne samo od književnosti nego i od svih ljudskih djelatnosti da artikuliraju pogubnost glorifikacije razlika, svođenja svih odnosa među jugoslavenskim narodima na puki zbir razlika (o tome sam već nešto rekao), vrijeme u kojem se postavljaju temelji novom jedinstvu. (Za drugu je prigodu razgovor o prirodi toga jedinstva i o tome koliko je za žaljenje što to jedinstvo nije bilo drugačije.) 1920 je prva godina Prve Jugoslavije. Poznavanje osnovnih činjenica Andrićeve biografije i osnovnih elemenata njegove književne tehnike bilo bi dovoljno inteligentnom čitaocu da shvati zašto tu godinu stavlja u naslov pripovijetke. (Taj bi čitalac shvatio da je to prikriivena polemika s uvjerenjem novih vlasti da su obilježile mjesto diskontinuiteta, da je s njima počelo kvalitativno nova doba, da su one omogućile skok od nule do jedan, od nepostojanja prema postojanju.) Ne mogu, nažalost, ovdje objasniti sve implikacije podatka da je pripovijetka »Pismo iz 1920« napisana neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Taj podatak navodim samo da još jednom pokažem koliko je gospodin Glotz informiran, koliko je sposoban čitati i razumjeti ono što čita. Vidi u naslovu godinu i shvati da je tekst napisan te godine; vidi u naslovu riječ »pismo« i shvati da se radi zaista o pismu pročita rečenicu »ta razlika je uvijek nalik na mržnju« i shvati da je to životno iskustvo i konačno zaključak autora. (Osjećam tihu radost što Peter Glotz nije čitao moj roman: čitajući pisma moje junakinje Begzade njezinome mužu, koji je historijski autentična osoba, zaključio bi da sam ja jadni luđak strasno zaljubljen u odavno mrtvog čovjeka. A onda bi se zbog mene rastužio ili nešto još gore.)

Peter Glotz ima pravo biti neobrazovan, ali kao političar od karijere nema pravo biti neinformiran. On je dužan znati kojem žanru pripada tekst koji citira, dužan je znati da Knin nema 800.000 stanovnika, dužan je znati da Slovenci imaju poseban jezik. Bilo bi poželjno da zna, ali nije dužan znati, ovo što ću mu objasniti bez namjere da budem ironičan. Takozvane fabulativne književne forme sadrže i tekst koji izgovaraju likovi; da bi se potpuno razumjeli ti dijelovi teksta a i djelo u cijelosti, mora se uzeti u obzir koji lik u kojem trenutku kome i s kojim ciljem govori to što mi čitamo; kad kažem »koji lik« mislim na njegovu sudbinu u djelu, njegov karakter, trenutačnu situaciju, odnos prema liku kojemu govori, itd. (mislim dakle na sve ono što se može razumjeti

pod pojmom lika); niti jedan iskaz u tekstovima te vrste ne odnosi se neposredno na izvanknjiževnu stvarnost, tako da nije opravdano zaključiti da je Goethe bio nekrofil iako je njegov lik u drami »Faust« pokazivao izvjesne sklonosti prema pokojnoj Heleni; sve je ovo, a i mnogo drugoga, rekao čovjek koji je nažalost umro a zvao se Aristoteles; sve se ove zbudujuće stvari mogu saznati iz njegova spisa »O pjesničkom umijeću«.

Ova kratka pouka znači: stavovi iz »pisma« koje se »citira« u pripovijesti »Pismo 1920« ne mogu se pripisati Andriću, a mogu se razumjeti jedino onda kad se čitaju sa sviješću o tome da ih »ispisuje« lik (kakav, s kojom sudbinom, u kojem trenutku) na osnovi iskustva stečenog u vrijeme »prije uspostavljenog jedinstva« i da ih upućuje u određenoj psihičkoj situaciji (kakvoj) nekome (kome). Ne može se pripovijetka citirati kao izvor političkih informacija, toliko bi morali znati čak i visoki političari funkcionari. Bertrand Russel je svojevremeno predlagao da se u školama uči čitanje novina s nepovjerenjem; ja predlažem, nakon iskustava s čitanjem književnosti koja sam stekao u godinu dana egzila, jedan mnogo čudniji nauk koji bi se zvao Osnove teorije književnosti.*

Ili se ipak radi o nečemu drugome? Pomišljam da bi čak i Peter Glotz bio zbunjen ako bih ja sudove o Tridesetogodišnjem ratu izvodio iz Kleistovoga »Michaela Kohlhaassa« (iako u podnaslovu pripovijesti stoji da je izvod »iz jedne stare kronike«). Ali drugo je to, otkud meni pravo da se ponašam kao Peter Glotz!? (Ruku na srce, Bogu hvala što nemam to pravo.) I otkud mi luda pomisao da netko moćan treba biti konkretan prema Bosni, pa pristati čak i na to da se tamo piše književnost koju treba čitati kao književnost?! Ili se ipak radi o nečemu trećem, to jest o tipu mišljenja u koji smo zatočeni, a koji je zapravo naš doživljaj svijeta i sebe u tom svijetu (a ne samo puka tehnologija cerebralnog rada)?

Mislim da se radi o tome trećem, o tipu mišljenja koji nas određuje koliko i naša vlastita koža i iz kojeg ne možemo istupiti koliko ni iz svoje kože. Ne vjerujem da bi Enzensberger ismijavao vlastite stihove po svojoj odluci, niti vjerujem da bi Peter Glotz po svojoj odluci svojim ekspertizama zasmijavao ljude koji znaju logično misliti. Ne vjerujem da oni odbijaju saznati nešto o onome o čemu poučavaju čovječanstvo – vjerujem da oni ne uspijevaju saznati jer im to ne dozvoljava model mišljenja koji im određuje mogućnosti saznavanja.

Vjerujem da se u primjerima koje sam ovdje ponudio osnovni principi ovoga tipa mišljenja manifestiraju veoma jasno i da na osnovu nije teško prepoznati o kojem se mišljenju radi. ako je rečeno, to je karikaturna varijanta racionalizma, jedan racionalizam reduciran na povjerenje u razumu i puku mehaniku. iz primjera koji su ranije navedeni i kratko komentirani nije teško izvesti osnovne principe ovoga mišljenja: 1. ono što ja ne razumijem ne postoji; 2. Drugi zapravo nije stvaran, Drugi je moja predodžba o njemu; 3. sve što nije ja, sve što ja nisam usvojio i tako učinio

dijelom svoje slike svijeta, samo je objekt i može biti jedino objekt; 4. gola mehanička moć jedini je kriterij istine, dobra i ljepote. Ove principe i ovaj tip mišljenja dobro poznajemo iz evropske tradicije. Oni su stvorili temelje i alibije za kolonijalna osvajanja, oni su artikulirali istinu da Englezi moraju okupirati Indiju da bi je civilizirali, te da su sjevernoamerički Indijanci i australski Aboridžini do kraja (doslovno do kraja) oduševljeni sličnim civilizatorskim naporima. Oni su stvorili duhovni ambijent u kojem je normalno proizvoditi nuklearno oružje ili izvoditi najmorbidnije genetske eksperimente s istom mjerom nevinosti s kojom se prodaju božićne čestitke. Oni su iz kruga relativnih tema potisnuli etiku i metafiziku (kao pitanje o smislu) jer Bog i etičko osjećanje uporno odbijaju biti mehanički fenomeni. Oni su artikulirali pojam etičke neutralnosti i pripisali ga najprije egzaktnim naukama, a onda i svim drugim ljudskim djelatnostima.

Ne mislim, naravno, da su gospoda Enzensberger i Glotz odgovorni za sve ovo što ovdje spomenuh. Ne mislim ja da su oni odgovorni za bilo šta pod kapom nebeskom i nisam sve ovo ni govorio radi njih. Oni su, manifestirajući upravo ovaj tip mišljenja, govorili o onome što je moja sudbina i što me se, prema tome, jako tiče; a ja sam, zbunjen, zabrinut i očajan, pokušavao razumjeti o čemu se radi jer sam vjerovao da se Evropa interkulturalnosti, otvorenosti i mnogoglasja oslobodila vulgarno-mehaničkog mišljenja. Zaista sam vjerovao da su u novoj Evropi manjina ljudi koji vjeruju da uza se (u sebi) imaju više istine, dobra i ljepote ako imaju više novca i oružja; ljudi koji vjeruju da zato što imaju novac i oružje imaju pravo odlučivati o životu i smrti (pa odlučuju jedino o smrti). Zato što sam vjerovao da je Evropa artikulirala pojam jedinstva koji je viši od mehaničkog, upitao sam se jesam li lud što o svom životu pamtim ono što pamtim, što o svom domu mislim ono što misli. Zato sam osjetio potrebu, zato sam morao, upitati se nad onim što mi o meni objašnjavaju drugi; gospoda Enzensberger i Glotz nisu slučajan izbor jer su veoma karakteristični za ono što mi objašnjavaju neki Evropljani; ali ovdje nisu prisutni kao oni nego kao model mišljenja koji se tako jasno manifestira u njihovim iskazama a još uvijek je tako jako prisutan u Evropi interkulturalizma, otvorenosti, dijaloga.

Enzensberger i Glotz su, naime, etablirani, kao i mnogi drugi među onima koji mi objašnjavaju kako sam živio; Karl May je autsajder, kao i mnogi drugi među onima koji sa mnom razgovaraju kao da sam stvarna osoba. Da li je Karl May mogao o nama Indijancima govoriti s onoliko ljubavi i razumijevanja zato što je bio autsajder ili je ostao autsajder zato što je volio i razumio nas Indijance?

*Isti tip nesporazuma s Andrićevom pripovijetkom, a i sa književnošću uopće, ima švicarski književni kritičar Christoph Gassmann (WoZ, 4. Februar 1994). On, osim toga, ne zna šta je usporedba i kako ona funkcioniše u književnosti. Ne zna, dakle, ono što moji studenti podrazumijevaju.